

GRÓH GÁSPÁR

Fekete öltések a műveltség hazán

Szilágyi István: Távolodó jégtáblákon –

Válogatott publicisztikák

Nem hiszem, hogy másként lenne: Szilágyi István a legtöbb olvasója számára elsősorban a *Kő hull apadó kútba* írója, csak aztán a *Hollóidő* vagy a *Messze túl a láthatáron*-é, netán az *Agancsbozóté*. Még kevésbé a novelláié és más írásaié, amelyek inkább azért fontosak közönsége számára, mert azokat is Szilágyi írta... A regények közti különbségtétel érthető: olyan nehezek, olyan tömény gondolatiságot épít az epikába, hogy annak földolgozása nagy elszántságot és kemény munkát követel. Nem véletlenül írta azokat Szilágyi akár évtizeden túl is: befogadásukhoz is a megírásukhoz szükséges erőfeszítésre van (lenne) szükség. Amire nem mindenkinek futja, így beéri a történettel, amely, ahogy illik, kivívja a maga jogát – olvasói befogadását illetően is. A történet „élvezetéhez”, amire a legtöbb regényolvasó leginkább vágyik, általában elég az egyszerű olvasás, a Szilágyi-regényeknél azonban néhány visszalapozásra mindenképp szükség van. Esetenként sokkal több sem feltétlenül elég, még a cselekmény megértése is többszöri nekifutást követel: a szövegbe költözés elszántsága nélkülözhetetlen a filozófus Szilágyi megismeréséhez. Nem csoda: mesterei között ott van az a Schopenhauer is, aki a műveibe kezdők figyelmébe ajánlotta a legalább kétszeri, de inkább többszöri olvasást. (Róla nem kisebb, ugyancsak álruhás gondolkodó, mint Babits Mihály írta, hogy alighanem minden idők legnagyobbja.)

Ezt a sokszoros, fölfokozott figyelmet Szilágyi nem várta az Utunkba, majd 1990-től annak utódjába, a Helikonba írt, kisebb-nagyobb, alkalminak mondható írásainak olvasóitól. Ezekből válogatott Márkus Béla egy terjedelmes kötetre valót: hatodfélszáz oldal, még éppen (vagy már alig) jól olvasható méretű betűkkel. Ritkásabb a korai írások anyaga, és szinte hiánytalan az 1990 utániaké. E hatalmas gyűjtemény sem könnyű olvasmány: elkötelezett Szilágyi-hívóként is azt hiszem, hogy néhol talán még unalmas is. Olykor talán azért, mert mintha ő maga is unta volna egyik-másik, a napi szerkesztői kényszer kívánta munkák megírását: csak hogy nem hátrálhatott ki feladata alól. Móricz Zsigmondnak annak idején a szemére hányták, hogy az újságírás, amire megélhetését alapozta, sokat ártott „igazi” írói műveinek. Lehet, hogy így van: de milyen nagyszerű, hogy itt hagyott nekünk egy hatalmas, hozzá méltó újságírói életművet is... Nem gondolom, hogy a Szilágyi-életmű minőségének hátránya lett volna az író közirói működéséből – de azt nagyon is elképzelhetőnek tartom, hogy a regényei születése közötti évtizedes távolságokban a napi szerkesztői, riportírói robot is szerepet kapott. Csak hogy az író mint hétköznapi polgár, különösen a diktátor Romániájában, nem az olümposzi istenek körében élt, mindennapi kenyerét (nemcsak a sajátját, hanem a családjáét is) kötelező napi feladatok teljesítésével, „orcája verejtékével”, azaz agy- és idegsejtjei időrabló igénybevételével kellett megkeresnie. (Ha nem is nagyon találta – tenné hozzá Szilágyi.)

Tekintve, hogy a kötet írásai bő fél évszázad leforgása során születtek, kell hozzájuk némi életrajzi magyarázat. Ha csak annyi, hogy az író elvégezte Kolozsváron a jogi egyetemet, utána, az első novellák után rögvest az Utunk szerkesztőségébe érkezett. A lap nemcsak irodalmat közölt, így Szilágyi is rendszeresen írt riportokat, portrékat. A puccsnak tervezett, forradalomként végbement, majd mintha mégiscsak puccs lett volna romániai rendszerváltás részeként az Utunk Helikonként folytatta működését – Szilágyi István főszerkesztőségével: munkavállalói pályafutása egyetlen orgánomhoz kötődött. Csak azért nem kizárólag Kolozsvárhoz, mert a felnevelő Zilah

annak ellenére meghatározta gondolkodását, tájékozódását, reflexeit, hogy onnan szakmát tanulni már nagykorú korában távozott.

Ez a pályakép határozza meg a kötet tagolását, noha Márkus Béla – szerencsésen – megtörte az időrendet, és a tematikusan összefüggő írásokat blokkosította. Így nem az olvasónak kell küszködnie azért, hogy saját maga lapozgatva olvassa egy szuszra, mondjuk, a Szabó Gyuláról vagy Lászlóffy Aladárról különböző időpontokban született szövegeket. Külön egységbe kerültek Szilágyi sorozatnak mondható írásai: a forradalom utáni belpolitikai szemléi vagy a Magyar Filmszemlékkel kapcsolatosan született összefoglalói. (Utóbbiakkal kapcsolatosan itt kell megjegyezni, hogy Szilágyi írói látásmódját mindig is erős vizualitás, néhol kifejezett filmszerűség jellemezte, így a filmszemléken való részvétele nem protokolláris természetű volt.)

Egyetem után kulturális lap szerkesztősége... Kell ennél több? E szerint Szilágyi nem is tehetett mást, mint hogy azt csinálta, ami a legfontosabb lett számára: írt. Más kérdés, hogy nem feltétlenül arról, amiről szeretett volna: de mindig úgy, hogy az neki is megfeleljen. A kötet száznál több írása csak részben mondható publicisztikának. Van itt riport, könyvismertetés (ezek némelyike inkább már tanulmány, kisesszé, mint kritika), van portré, nekrológ, emlékezés, közéleti krónika, vezércikk. „Elegyes írások” – mondták volna ezekről valaha: kisprózák, mondjuk ma. Egy biztos: kihagyhatatlan részét jelentik az életműnek. Nemcsak alanyi jogon, vagyis minőségük által, hanem azért is, mert képet adnak arról a korról, amiben a nagyregények születtek, és amely meghatározta Szilágyi létfeltételeit.

Így aztán a kötet egésze alapján is föl lehetne vázolni az 1945 után Romániához visszacsatolt Erdély szellemi élettörténetét, a reménytelenség és (a vágyott) reménykedés változásait, a kis és a nagyobb „húzd meg, ereszd meg” periódusok ciklikus változásait. Amiket Szilágyi maga is érzékelt, és amennyire a cenzurális viszonyok ezt lehetővé tették, reflektált is rájuk. Az azonban nem változott, hogy a romániai magyarság szüntelen nyomás alatt állt, de ez a nyomás időről időre módosult. Más volt 1945, 1948, 1956, 1968 után, más 1970-egynéhányban, és más a nyolcvanas években – hogy aztán 1989–1990 új korszakot nyisson. Ez azonban csak részben volt új, inkább csak más lett. Szilágyi érezte és látta, hogy a sokféle igyekezet eredője is toporgás vagy helyben futás, de mégis a pusztulás felé mutat. Hogy jó-e vagy rossz ilyen pontosan látni, az nem gyakorlati, hanem lélektani és filozófiai kérdés. És talán nem túlzás azt mondani, hogy éppen ez a kérdés a regényíró Szilágyi központi problémája – és ennek megélése ott van közírói életművében.

Amiből világosan látszik, hogy a történelemmé váló politikum miként befolyásolta a romániai magyarság és szellemi képviselői életét, munkásságát. „Ez az irodalom a maga eszközeivel mindazt föl vállalja, aminek az adott kultúrán belül gazdája nem akadt” – olvashatjuk a Szabó Gyula életművéről szóló írásban. Ez tehát az a dimenzió, ami rejtve meghatározta a szerkesztőségek, az írók és az olvasók mindennapjait – így Szilágyi is csak ennek koordinátái közt értelmez írói magatartásokat, műveket, történéseket. Mindez mindenkor jelenében magáért beszélve érdekes volt – az idő múltával egyre inkább szakmai kérdéssé vált, irodalom- és művelődéstörténészek, filológusok, politikusok, kulturális antropológusok és más hasonló fölösleges tudományok művelőinek belső ügye lett. Vagyis kiszorult az időből az, ami valaha sokak számára még nap mint nap fontos volt. Ha úgy tetszik, unalmas lett, mint egy kiolvasott krimi – csak hogy éppen *ettől* az unalomtól fontos ez a kötet.

A cenzúra edzette Szilágyi – alkatából következően – eleve fegyelmezett. Ő is, mint minden erdélyi író társa, végtelen sok anekdotát ismert író társairól, neves és kevésbé neves közszereplőkről – de alig egy-két alkalommal írja meg ezek valamelyikét. Alighanem azért, mert ugyan jellemzőnek, de mégis esetlegesnek tartja azt, amit az emberi esendőségről mondanak (és amin a legjobban lehet szórakozni). Ugyanezért nem beszél némely író társak besúgóí szerepéről, olyanéről sem, akivel napi barátságban állt, pedig sejtette, hogy róla is jelent. De ettől eltekintve gazdagabb, teljesebb lett e találkozásoktól. Nem lepődött meg akkor, amikor e még-

iscsak barát kevésbé barátságos működésének írásos nyomaival is találkozott – de erről sosem írt. Nem pusztán azért, mert Páskándi Géza nagyszerűen megírta a *Vendégség* című darabjában, hogy ha már egyszer a besúgás világában kell élni, akkor az egyetlen szabadság, ha valaki maga választja meg a besúgóját, hanem mert úgy gondolta, hogy az igazi bűn a besúgói rendszer létezése, amihez képest keveset számít, hogy működésének legalsó szintjén kik állnak. Nem megbocsátás ez, hanem bölcs felülemelkedés egy olyan kérdésem, amely akár tönkre is teheti az igazságkeresőket.

Mi több: Szilágyi nemcsak felülemelkedik az ilyen ügyeken (amelyek átjárták a pártállami élet minden területét és szintjét), hanem arra is képes, hogy egyeseket nagyra tartson azok közül, akik azért vállalták a hatalommal való együttműködés terhét, hogy mások megőrizhessék szellemi-erkölcsi integritásukat. Ha nem teszik, a kényszer-asszimilációs politikával szemben a magyarságnak semmiféle intézményes fóruma nem maradt volna. Ez a megbocsátás-elismerés azonban nem ad felmentést azoknak, akik a maguk hatalmi-anyagi-hiúsági érdekeik jegyében kollaboráltak. Az ő bűnükhez képest még a gyávaság is majdhogynem erény... (Aligha véletlen, hogy – mint áruló írástudatlant – a vétkesnek mondhatók közül egyedül a marosvásárhelyi Igaz Szó pártállami korszakának dicstelen főszerkesztőjét nevezi néven Szilágyi.)

A kötet fejezetei világosan tagolnak korszakokat, feladatokat, élethelyzeteket. Nem vitás, hogy az író, ha akarja, ha nem, része egy olyan rendszernek, amibe valamelyest akkor is bele kell tartoznia, ha idegennek érzi és tartja benne magát. De ahogyan az *Agancsbozót* főhőse is: jól végzi a munkáját, ezért még meg is becsülik. Sőt, a rendszerbe erősen integrálódott előljáróival olykor titkos (mert más nem lehet) rendszerkritikusként még össze is kacsinthat. Szilágyi már pályájának kezdeti szakaszában is megtalálta azt a szellemi csalitot, ahol már-már úgy sétálhattott, mintha vadonban járna. Ekkoriban készült riportjai a valóság olyan részeit mutatják meg, amelyeket szervilizmus nélkül lehetett dicsérni vagy éppen bírálni – függetlenül attól, hogy éppen mi volt ugyancsak kötelezően kárhoztatandó.

Jellemző rögtön a kötetet nyitó kis beszámoló a későbbi többedik otthonnak számító Kalotaszentkirályról. A helyszín rögtön a Szilágyinak oly fontos Adyra utal, amit azok értenek, akik ismerik *A Kalota partján* című verset. „Pompás magyarokról” szól Szilágyi is, sokféle színről, és nem kell külön mondania, hogy mit jelent: „tarkaságban annyi nyugalom”. Az is jellemző, hogy e kis írás hőse személyes ismerős, a helyi táncsoportot is vezető tanítónő. De ismerőse a vasutasriport főalakja is, még azokból az időkből, amikor maga is mozdonyvezetőnek készült. Ez a bensőséges otthoniasság határozza meg az olyan alkalomhoz kötött íráskor hangneme is, mint egy nőnap-i köszöntő vagy egy március 15-i tisztelgés. Nem a riporteri rutinközvetlenség ez, hanem az író személyessége. Természetesen nem lehet valaki olyan szerencsés vagy kiváltságos, hogy főszerkesztője kizárólag oda küldje, ahol régi ismerőseivel készíthet riportokat, de ilyenkor is meg lehet teremteni a közvetlenséget: az ismeretlenből is ismerős lesz. És ismerős lehet egy fa vagy erdő, egy patak és a csobogása: ez is olyan erős kapcsolat, mint a személyes ismeretség, és megalapozhat a hatvanas években is kötelező műfajként művelt „termelési riportokat”, fakitermelésről, „kulturális ágazatról”, bányászatról. Nem is ennek a légkörnek kialakítása a nehéz feladat, hanem az, hogyan kell megfelelni (politikai és ideológiai) elvárásoknak, hogy megmaradjon az író emberi és szakmai tisztessége – és mégse legyen kihívó. Szilágyi ezt a feladatot is megoldja.

A kötetbe válogatott riportok megfelelnek a műfaji szabályoknak, de látszik, hogy író írta azokat. Nemcsak azért, mert aki ismeri valamelyest Szilágyi korai novelláit, regényeit, tájakra, emberekre, emberi viszonyokra ismerhet: olyan motívumokra, amelyek a szépírói munkákba is beépültek. Gondos filológus ki is deríthetné, hogy miként előzhet meg valamilyen korábbi személyes élmény egy riportot, amely aztán szerepet kap a szépíró valamelyik munkájában is. Hogy ez észrevehető, az alighanem a válogató Márkus Béla leleménye: Szilágyi monográfiaként pontosan tudja, mit kell e kötetben is megmutatnia.

A nagy fejezeteken belüli időrendiségéből az is kiderül, hogy a kezdetben gyakorta vidékre küldött munkatárs feljebb kerül a szerkesztőségi hierarchiában: kevesebb riport, több meditatív, gondolati esszé felé mutató írás, alapvető témákról: az időről, a munkáról. A fölfedezés-tájékoztató vonulata mellé fölzárkózik az emlékidézés és a kommentáré, ez is az írói érés folyamatának része és tükré. És (utólag láthatóan) már szilágysági-zilahi „jelentések” utalnak a *Kő hull...*, mint gondolkodói teljesítményként is önmagán túlra nőtt hatalmas Zilah-regény készültére. Mert hogyha „az ember múltat idéz, kiszolgáltatottja nemcsak a saját emlékeinek, hanem kiszolgáltatottja a képzeletének is”. És hogy mennyire? Évtizedekkel előre sejdítve is. Rákóczi-ról írva-vallva például leíratatik: „Közigazgatást szervezett, s az ő gyakorlatában bukkanunk először a későbbi forradalmi propaganda és tájékoztatás első jeleire.” Bizony: akire a Nagyságos Fejedelem ezt bízta, a Mercurius Veridicus szerkesztését, az éppen az a Ráday Pál, aki megyebíróként a majd félszáz év múlva az olvasók elé került utolsó regény, a *Messze túl a láthatáron* főhősének modellje lett. Amiből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a legtudatosabb írói építkezés mögött is ott van egy előre ki nem számítható, az írótól függetlenül, magában a műben rejtőző, organikus fejlődési terv. Mert az persze nem újdonság, hogy minden mindennel összefügg.

Az irodalomban-művészetben ez jobban megmutatja magát, mint az élet hétköznapiabb folyása során. Szilágyi kortárs erdélyi irodalmi tablója mögött az az alapkérdés húzódik meg (és kísért időről időre), hogy egy meglehetősen kis közösség, kisszámú író, kevés, de arányában sok szövegéhes olvasó jó esetben is éppenhogy fölfér a világ irodalmi térképének perifériájára (ha egyáltalán fölfér). „Az közismert, hogy a kis népek irodalma nehezen juthat értékeit megillető helyhez az egyetemes kortárs irodalomban, az is igaz, hogy nemzetiségi irodalmunk ilyenszerű kitérés lehetőségei – különösen magában valóként – szinte kilátástalanok. Nyelvi okok, valamint létének jellegzetességei miatt. Ezek a körülmények objektívek és nagyon reálisak” – mondja Szilágyi. Ez a helyzet nem változtat azon, hogy e közösség íróinak is írniuk kell – a tőlük telhető legmagasabb szinten. Az elismerés felé vezető emelkedőn Sziszüphosz módjára kell görgetni a többszörös hátrányok szikláját. A példázat talán nem is a görögöktől, hanem Camus-tól kerül ide, aki Sziszüphoszt boldognak tartja: „A magaslatok felé törő küzdelem egymaga elég ahhoz, hogy megtöltse az emberi szívet. Boldognak kell képzelnünk Sziszüphoszt.” Szilágyi sem panaszképpen mondja, amit, hanem tudomásul véve a tény, és elfogadva a küzdelem parancsát. Ennek megfelelő a folytatás is: „a mi esetünkben a csúcokra való följutásnál talán – ahonnan megláthatnának távolból is bennünket, s ahonnan kitekinthetünk – fontosabb, avagy éppen körülményeinkből adódóan elébbvaló, hogy ne maradjanak mozdíthatatlan nemzetiségi kultúránk lehetőségkövei”.

Vagyis amikor a halhatatlanság útjának árkába kényszerült nemzetiségi író dolgozik, akkor a maga közegében az éppen úgy lehet világirodalmi szint, mint professzionális (azaz megélhetést biztosító) szinten megvalósuló dilettantizmus. E két pólus közé befér az erdélyi (romániai) magyar irodalom. (Amúgy, valamivel jobban pozícionálva, a magyarországi magyar irodalom sincs nagyon más helyzetben.) A nemzetiségi (kisebbségi) létformába zártság, amelyben a kiteljesedés esélyéről Makkai Sándor a „nem lehet” formulát használva nyilatkozott, azzal jár, hogy mindenki valóban ismer mindenkit. Ez épp akkora előny, mint hátrány: a kapcsolatok személyessége óhatatlanul befolyásolja a szigorúan értékelvű műkritikát, egyáltalán: az irodalmi viselkedést. Hasonló akadály a minőség szempontjának érvényesítése előtt, hogy a magyar nyelv visszaszorítására irányuló sovén többség nyomása értéké tesz minden magyarul megjelenő szöveget.

Vagyis Szilágyi irodalmi tárgyú írásaiban is az írói-szakmai-emberi tisztesség koordinátái között kellett megtalálnia az optimális megoldást. Így nem bántott meg senkit, méltányolta az értékeket, még ha azok inkább viszonylagosnak voltak mondhatók, mint abszolútnak, összességében azonban a minőségek egymáshoz való viszonya a tényleges arányoknak megfelelően rajzolódik ki írásaiból. Ennek megfelelően vannak közöttük, amelyek inkább az irodalmi hely-

történet keretei között fontosak, és vannak olyanok, amelyek az egyetemes magyar irodalom (kisebbségi-nemzetiségi) keretei között született, de azokon messze túl is érvényes értékekre hívják fel a figyelmet. Ez a közelítési mód 1990 után más jelentést kapott. Amikor (ha nem is egy csapásra) elfogadottá vált a magyar irodalom földrajzi értelemben vett egységének ténye, akkor az erdélyiek korábbi kedves titkai közül sok a feledés sorsára jutott, ami azonban megütötte a mércét, az beépült az egyetemes magyar irodalom architektúrájába.

Ezt érezhetjük akkor, amikor az itt egymás mellé került irodalmi tárgyú írások értékrendjével is szembesülünk. Tisztes elismerést kap például Méliusz József, de az *esemény* Bálint Tibor regénye, a *Zokogó majom*. Sokatmondó az is, ha a kritikából a mű fájdalmas következményekkel járó értékelése helyére történetének elmesélése kerül. És megint más, amikor a Lászlóffy Aladárról író Szilágyi azt mondja, hogy egyik-másik írását olvasva „irigységgel vegyes csodálat” kerítette hatalmába, és prózakötetét elemezve a költőről is van szava: „Lászlóffy lírájában sem a *vershelyzet* a rendezőelv, ehelyett inkább valami *versállapot*, néha *verseszme*, ami mágnesként rántja magához gondolattöredékek vasreszelékeit”. A megállapítás kulcs lehet a Lászlóffy-líra értelmezéséhez, de éppen ilyen fontos, hogy amit Szilágyi a tárgyalt, önéletrajzi elemekből építkező, meditatív, a valahai Tordát elsírató-égbe emelő Lászlóffy-könyvről ír, az neki magának is segítség a Zilah-búcsúztatóhoz. Ilyesformán: „azonnal készek vagyunk belemenni játékaiba, sőt legönkényesebb eljárásait is elfogadjuk, mindazt, amit például az idővel, az időbe ásott vagy az idő falára aggatott hangulatokkal elművel”. A Lászlóffy-t olvasó Szilágyi azt kérdezi, amire majd az író Szilágyi keresi a választ: „Tehát mi építjük a halált is azzal, hogy egyre magasabbra próbáljuk emelni vele szemben Babelünk falait?” Az elismerés magas fokán (de nagyon röviden) szól Csiki Lászlóról is: ők az a két közeli irodalmi barát, akivel elmondása szerint a legmeghittebb beszélgetéseket folytatta. A Szócs Istvánról írt remek portrévázlat nemcsak a kolozsvári irodalmi világ e különleges alakját állítja az olvasó elé, hanem egy kor irodalomtörténetét tekintve is alapvető írás. (Az elismerést akkor sem követte revízió, amikor közismertté vált a portré modelljének besugógi tevékenysége, mert ezt a vétkét a kor bűnének tartva Szilágyi úgy gondolta, hogy amennyiben elkezdődne a diktatúrával való kollaborációban bármilyen szinten elmarasztalhatók megbélyegzése, akkor mindaz támadható volna, ami a legsötétebb években mégiscsak lehetővé tette a kisebbségi magyar kultúra folytonosságának megőrzését.)

A hatalom által nem kedvelt alkotók elismerése csak közvetett lehet: a hangnem árulkodik a racionális szempontok fölötti-mögötti értékrendről és szimpátiákról. Ezért törekszik Szilágyi annak a Szabó Gyulának elismertetésére, akit a magyarországi kritika gyakorlatilag észre sem vett – míg Erdélyben jó néhány író és megannyi olvasó a legnagyobbak közé sorolta. Sőt, a hatalom is: ezért tett meg mindent azért, hogy az egyetemes magyar irodalomnak csak a cselédlépcsőjén próbálhasson magasabb emeletekre jutni. Szabó Gyula személye, műve több okból is fontos Szilágyi számára: szót ejt ugyanis arról, hogy kölesnyi betűkkel írta kéziratait, és vélelmezhető, hogy ennek az írásmódnak olyan gyakorlatias magyarázatát adta, ami Szilágyi Istvánt is erre az írásmódra készítette. De ennél fontosabb talán, hogy olyan történelmi regényt írt a 17. századi Erdély viszontagságairól (*A sátán labdái*), ami Szilágyit arra biztathatta, hogy ő is megírja a maga tudósítását a 16. és a 18. század viselt dolgairól. De a történelemben szakadt Szilágyi-regények háttérét lesve nemcsak monumentális szépírói vállalkozásokra figyelhetünk (a Móricz-kisportrét is közvetett utalásnak sejtve), hanem egy briliáns esszét is, Tinódiról. Akinek ugyan nincs köze a *Hollóidő* alakjaihoz, de az a világ, amiről ír, ugyanolyan szívögödörre mért horogütések sorával hat, mint Tinódié. Mert mit idéz tőle Szilágyi? „...lám az basa inte, félőn vivék, / Nemes vitéznek ottan fejét vevék. / Fejét megnyúzák, szalmával megtölték, / Egy ház oromra az csontját feltevék. / [...] / Vivék az bőrét hatalmas császárnak.” Ennyi elég is lenne, hogy eszünkbe jusson a *Hollóidő* koponyahegyei, de hogy még közelebb jussunk a három évtizeddel később megjelenő, a Tinódi-esszé idején aligha sejtett regénynek, megtudjuk, hogy megfordult Báthori István udvarában, és ő volt az első riportere a magyar irodalomnak. Mi több, első volt abban is, hogy e teljesítménye elismerésüül kapott nemességet (ami idővel a *Hollóidő* Tentásának is bizonyára kijárhatott).

De a történelem tragikuma akkor is kísért a Szilágyi-szövegekben, ha közvetlenül nem mutatkozik. Ott van még az irodalmi születésnapok köszöntőiben is, amit csak fokoz, hogy fölzárkózik melléjük a búcsúztató műfaja. Van, akinek jut mindkettőből, mint Szabó Gyulának, Marosi Péternek, Lászlóffy Aladárnak, van, akinek be kell érnie a nekrológgal, mint Nagy Kálmánnak, K. Jakab Antalnak és (ebben a könyvben) Szilágyi Domokosnak. (Természetesen itt csak néhány példát említek.)

A kötet anyagának fele az 1990 utáni negyedszázad termése, egészen odáig, amíg Szilágyi már nem írhatott betegsége miatt. A forradalomként megélt rezsimváltás nemcsak a cenzúra megszüntével jellemezhető (fél)demokráciával nyitott új korszakot. A kezdet katarzisa olyan élmény volt, ami beragyogta a rákövetkező, szürkülő vagy éppen sötétedő időszakot is (ahogyan 1956 emléke volt titkos fényessége a kádári évtizedeknek). A változás részeként Szilágyi a Helikon főszerkesztője lett. Ez másfajta gondokat zúdított a nyakába, mint amikkel addig meg kellett küzdenie. Ez nemcsak formai változás volt: másfajta közéletiséget, a várt és megvalósult átalakulás iránti figyelmet követelt. Nemcsak a lapkészítés feladataként (vezércikkírás) jelentkezett, hanem olyan írói-értelmiségi felelősséggel is terhelte, amit korábban alighanem több örömmel vállalt volna. Agyonemlegetett tétel, hogy a kommunizmus valóságánál csak az a rosszabb, ami utána következik (ami bon mot-ként igazabb, mint ténylegesen, ezért is főként azok mondogatják, akik nem éltek a kommunizmusban). Egy biztos: a demokrácia olyan erőket, jelenségeket is életre keltett, amelyekkel jobb lett volna nem találkozni. Ezek közt volt a magyar kisebbség elleni féktelen gyűlölködés (részben intézményesült) megjelenése. Az tette igazán rémítővé, hogy Romániában a diktatúrában megszerzett hatalmukat átmenteni akaró puccsista erők a sovinizmus szításával gondolták megszilárdítani helyzetüket. E törekvés megnyilvánulásai visszatérő témáját jelentették Szilágyi elemzéseinek. Lehangelő olvasmány ez, régi sebek felszaggatásának, az új remények meggyalázásának krónikája, óhatatlanul magába foglal valamennyit a Ceaușescu-féle rémuralommal való számvetésből is. Ma már ezek az évek messzebb vannak annál, mintsem problematikájuk lázba hozná az olvasót, de nincsenek olyan távol, hogy történelemként tekintsen rájuk, és ezért Szilágyi írásait forrásanyagként forgassa. Pedig annak is nélkülözhetetlenek: világosan fölépített, pontosan fogalmazott, az érzelmek, indulatok és nagyobb összefüggésekre figyelő ész diktálta elemzések. Könnyen elképzelhető, hogy olvasóinknak mit jelentettek első megjelenésük idején. Marosvásárhely Fekete Márciusának napjaiban egészen másként hatott például az a megjegyzés, hogy „bármennyire is keserves tudomásul vennünk, a magyarságot a Kárpát-medencében a szomszéd népek nem szeretik”. Amihez 1990-ben hozzá kellett fűzni: „Hisz korszakváltás ide vagy oda: sem százötven év frusztráltsága, de tizenöt év nagyon aktív kincstári magyargyalázása sem oldódik ki a lelkekből hetek alatt. De nem ám, mert mint kiderül, nem is csak a lelkekben rakódott le itt a gyűlölet, hanem ez némely többségi csoport esetében már-már zsigeri.”

Riasztó megállapítások, de nem az ijesztés, hanem az elfogadás nélküli tudomásulvétel olvasható ki belőlük: mélységesen jellemzően Szilágyi gondolkodásának egészére. Voltaképpen minden közéleti elemzése, reflexiója, kommentárja ezt rejti: az egyidejű azonosulás és távolságtartás bölcsességét. Mert „arról sem vagyunk meggyőződve, hogy helyesen cselekszünk, mikor agyonméréseljük magunk” – mondja a korántsem belenyugvó természetű Szilágyi. „Reménykedjünk? Abszurd vállalkozás” – szakad ki belőle egy, a román változások idején tudatosan zavarossá és megismerhetetlenné tett történet feltárhatóságával kapcsolatosan, de tágabb jelentésben is érthetően. Ez az író hangja: többnyire ez szólal meg a nagy robbanás pillanataiban forradalminak remélt változásokról írva. Szilágyi gyakran a tudós vagy önjelölt politológusokra licitáló pontossággal írja le az átalakuló Románia hatalmi játékait. Amelyek során a hatalmat megragadó csoportot nem a nép forradalma juttatta vezető szerepbe, mert ez a kör a diktatúra fészkekből kelt ki: „rég áhítozott, sőt tudatosan készült reá [a hatalomátvételle]. A diktatúrával elpattant nómenklatúra-garnitúra ugyanis már jó fél évtizede útjában volt.”

E hatalmi harc másik jellemzőjének ezt látja: „a rendszerváltással elkerülhetetlenül együtt járó őrsgváltás rendszerint nemzedéki váltást is napirendre tűz”. Bizony, így ment ez. Nemcsak Romániában, hanem a 1989 őszének tavaszát követően a régióban mindenfelé: hol így, hol úgy. Aztán jött Európa. De ahogy az ideális álmok utópiáiból „létező szocializmus” lett, úgy lett az álmok Európájából is „létező Európa”. Amelyiknek gazdasági nagyurai a liberális demokrácia hagyományos értékeit megcsúfolva, de azokra hivatkozva megvásárolták a maguk kollaboránsait, és mindent megtettek, hogy közreműködésükkel kezükbe vegyék a dolgok irányítását. Amire az író nem is nagyon mondhat mást: „ha a politikust önvizsgálatkényszer győttörné, nem volna politikus”.

Természetüket tekintve műfajilag erősen hasonlítanak a vállalt kötelezettségként írt politikai-közéleti beszámolókhöz azok az összefoglalók, amiket Szilágyi a Magyar Filmszemlék zsűritagjaként írt. Nem véletlenül vállalta ezt a szerepet: a film mindig is foglalkoztatta, írásmódjának fontos része a vizualitás, esetenként a filmszerűség. (Így a *Kő hull...*-ban az új hangnak a templom tornyába emelése vagy a *Hollóidőben* a toronyból a falura tekintő Tentás leírta látvány Tarkovszkij Rubljov-filmjének képsoraira utal). A gond ismét az, ami a politikai reflexiósnál: mert ugyan hány olvasót érdekelnek a nem kis részben már készültük idején is érdektelen filmek, amelyekről Szilágyi lelkiismeretesen, hol finom, hol élesebb iróniával, szellemes összefoglalókban tudósít. Az értékítélet pontossága, a beszámoló hangneme, a személyes hitel jól szolgálta az akkori (na, nem kíváncsiságot, de) tájékozódási igényt.

A mai olvasó számára azonban nyilvánvaló írói kvalitásaik és történeti értékeik ellenére sem lesznek ezek az írások érdekesek. Mégis sokat vesztené, ha odahagná a filmkritikus szerepébe bújó Szilágyi olvasását. Ez esetben ugyanis megfosztaná magát attól is, hogy találkozzon a Szabó István filmjéről, *A napfény ízéről* írtakkal. Ez a szöveg nem csak a magyar film történetével foglalkozó kutatók figyelmére tarthat számot: olyan gondolatokat hív elő, amelyek jócskán túlmutatnak egy Oscar-díjra áhító rendező (produceri-támogatói háttere kijelölte) mondandójára és az annak kifejezésére mozgósított eszközök taglalására: Szilágyit ugyanis nem annyira a film, hanem a film mögötti, annak formálódásába is besűrűdő történelmi-társadalmi képlet foglalkoztatja.

A napfény íze bemutatásának idején Szilágyi még ismerhette Szabó Képesi Endre fedőnéven folytatott besúgói múltját, de alighanem az sem befolyásolta volna a filmről alkotott véleményét. Azt viszont látta, hogy a rendező miként illeszkedik (ekkor már nem pártpolitikai, hanem) a pénzhatalomhoz. Ezért áll az e filmről írt tanulmány elején a filmgyártás-filmművészet legsúlyosabb kihatású problémája: a „pénznek talán csak az építőművészetben van döntőbb, meghatározóbb szerepe, mint a filmgyártásban”. A Szilágyi-írás keletkezésekor még közeli pártállam és a demokrácia körülményei e téren csak annyiban különböztek, hogy az előbbiben az „ideológus cenzúrázott”, az utóbbiban „a támogató elvár”.

Hogy ebből mi következik? Létrejöhét, ahogy ez esetben is történt, egy képi világban, „rendezésben” tehetséggel és profizmussal készített, bárhol piacképes film, amelynek van hagyományos értelemben vett mondandója. De nem is ezen a finoman didaktikus „üzeneten” kell rágódni, hanem azon is, hogy miért pont így és ilyen ez az üzenet. Merthogy a zsidó–magyar együttélés, sors-(Sors?)közösség a magyar történelem különleges, tragikus, de nem csak tragédiájával jellemezhető fejezete újszerű megmutatása helyett Szabó filmje ismert paneleket mintáz újra. Tehát nem segít azoknak e történet felfejtésében, akik nemcsak egy vérprofi filmet akarnak látni, hanem érdekeltek a megoldhatatlan megoldásában is. Szilágyi a film történetiségére figyelő György Péter tanulmányát alapul véve taglalja a film kínálta képlet jelentését. Azt, hogy egy jól induló asszimilációs sikertörténet a visszájára fordul, hogy azt mondja: lehetetlen beilleszkedni a többségi társadalomba (kultúrába). Ezt az állítást bizonyítva és bizonyítottnak tekintve döntően azok a bűnök jelennek meg, amelyek a magyarok számlájára írhatóak. De ha ez ilyen egyszerű, egytényezős történet, akkor miért volt olyan sokáig ígéretes a két nép összezsizsolódása, kölcsönösen előnyös kapcsolata? Hol, hogyan kezdődött a végzetes romlás?

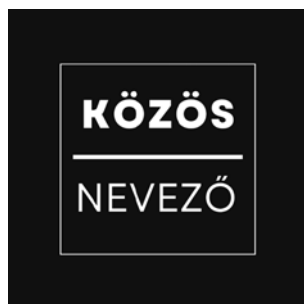
Ez a filmben nem kérdés: válasz helyett adottak a jól bevált klisék. Szilágyi filmkritikusi érzékenységét mutatja, hogy észreveszi: a korábbi szerepváltozataiban remeklő színész a történet harmadik (a pártállamban zajló) szakaszában arcával nem tud mit kezdeni: a film család-történetének záró fejezete oly mértékig terhelt közhelyekkel, hogy az abban is középpontba állított hős alakítója szerepét csak korábbi szintje alatt, szükségszerűen közhelyesen játszhatja el. Vagyis a film mondandója ott válik sematizmusa áldozatává, ahol története a nézők *tapasztalataival* találkozhatna. Ezek helyett a sok évtizedes propaganda alakította reflexekre épít. Nos, ha Szilágyi ekkor már ismerhette volna a rendező besúgó múltját, akkor talán arra is kitér, hogy milyen mélylélektani okai lehetnek Szabó István kötődésének a sikerért-hatalomért áruháza is képes figurákhoz.

Erre azonban nem kerül sor. Arra viszont igen, hogy fölmerüljön, milyen más volt Erdélyben a magyar–zsidó együttélés, amely mindkét oldal javára szolgált: két kisebbség jobban megértette egymást *ott*, mint többség és kisebbség *itt* (miközben, súlyos történelmi okokból, ugyancsak kisebbségnek érezte magát még ez a többség is). Az erdélyieknek volt tapasztalatuk a más kultúrájú közösségekkel való találkozásról, és meg kellett tanulniuk, mit jelent identitást őrizni, mit más identitásokkal egyeztetni, olykor választani közöttük.

Az e kérdéskörrel való küzdelem vezeti Szilágyit addig a vallomásig, amelyben – tudomásom szerint életművében egyetlen alkalommal – a maga árvaságának legfájóbb emlékképéről szól, úgy, hogy már csupán ezért is érdemes miatta végigolvasni a könyvet. A *zsidó sebekre* utalva így ír: „Az *enyém* oktalan pusztulása (elemi lélektani séma): gyűlölködővé tesz, s ha ezt tehetetlenül kell(ett) végignézni, meggyűlölöm saját magamat is. Ehhez hasonló megrázkódtatással, traumával részint »megismerkedhettem« magam is – tudom, hogy *milyen...* Miután kiderült, hogy apánk a doni áttörést követő utóvédharcokban fogságba esett, majd a hadifogolytáborban valamikor '43 májusában tífuszban megbetegedett, majd úgy vitték ki a barakkból s dobták »a gödörbe« (– egy túlélő fogolytárs elmondása szerint –), hogy foga a láztól még kocogott, nos, amikor ezt megtudtuk, és én meg is értettem, *fölfogtam* ezt a halált, no meg annak körülményeit is – dehogyan érdekelt engem többé (legalábbis egyelőre) a mások gyásza, vesztesége.”

Ebben az idézetben önmagában a „legalábbis egyelőre” megjegyzés szinte átugorható. Hosszú távon viszont különleges súlya van. Mert innen kell eljutni odáig, hogy azok kerülhetnek egymáshoz a legközelebb, akiknek *kölcsönösen* fáj a másik sebzettsége is. És éppen ezt, az ebbe az irányba mozdítás szándékát hiányolja Szilágyi Szabó István filmjéből. Hogy ez még mi mindennel jár a filmben, annak nincs (nem is lehet!) ehhez hasonló egzisztenciális súlya.

A kötet záró tömbje, a napi főszerkesztői gondok, az irodalom tétjének és ezzel fontosságának eróziója, szoros összefüggésben az olvasók számának fogyatkozásával – mindez rendszeresen visszatérő témája a lapjának olykor vezércikkeit is író Szilágyinak. Ezekben is a bölcs nyugalom áll sejtelmesen mély kapcsolatban a robbanásra kész felelősségtudattal. Az ellenirányú vektorok eredője ismét Sziszüphosz Camus igazolta boldog reménytelensége. Merthogy, ahogyan azt két évtizede Szilágyi könyvheti köszöntőjében hallhattuk, az „írastudó rója hát sorait, mint aki számára látszólag közömbös, hogy a világ mint megyen. Csakhogy közben ő az, aki betűivel, mint milliom fekete öltéssel, megkísérli egybefogni, megtartani a szakadozó országot, s ha ez nem sikerülne is, de általa marad meg – hogy majd ránk örökítődjék – a műveltség-haza.” (*MMA Kiadó, 2023*)

Közös nevező

a Kortárs Online podcast-műsora

Meghallgatható
Spotify-on, YouTube-on és Apple Podcastson

Spotify

YouTube

Apple Podcasts

Az internet korában mennyi lexikális tudásra van szüksége a gyerekeknek? Valóban a munkaerőpiac folyton változó elvárásaihoz kell alkalmazkodnia a közoktatásnak? Mi múlik a családon, és mi az iskolán?

Közös nevező 9. — Mi a közoktatás feladata?

Beszélgetés Fábián László középiskolai magyar tanárral, vezető tanárral

Vajon tényleg kevesebb embert érdekel az irodalom és a költészet, mint a rendszerváltás előtt, vagy csak az olvasói figyelem szóródik több felé?
Miért fontos, hogy egy költő ki tudja-e röhögni a saját versét?

Közös nevező 11. — „Van, hogy a versnek van igaza.”

Beszélgetés Kemény István költővel a Költészet Napján

A szerepjátékokkal és a videojátékokkal tudományos keretek között is lehet foglalkozni. Miért fontosak ezek a játékok, és milyen hatásuk van a játékosokra? Ezekről a kérdésekről beszélgetnek O. Réti Zsófia, Krek Norbert és Hlavacska András.

Közös nevező 21. – Játékba kerülni

Beszélgetés a játéktudományról

